

УДК 130.3+140.8(008)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.4>

ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ У ЧАСИ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ВИПРОБУВАНЬ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ

Олексій Васильєв

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет історії і права, аспірантура кафедри філософії
вул. Валентинівська, 2, 61168, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено виявленню особливостей конструювання моделей життєтворчості у воєнні часи, аналіз здійснено на сучасному емпіричному матеріалі. Повномасштабне вторгнення рф в Україну змусило наше суспільство існувати в умовах війни. Життя за подібних обставин сповнене всіх умов необхідних для набуття екзистенції, його непереможна природа вимагає від нас продовжувати приймати активну участь у власній життєтворчості. Але свідомо життєтворча діяльність ускладнена деструктивними станами, такими як страх, відчай, байдужість, а отже вимагає позбавлення від цих станів за допомогою свого роду екзистенційних «ліків».

У статті проаналізовані праці філософів-екзистенціалістів (К. Ясперс, Г.-О. Марсель, А. Камю), присвячені визначенню та дослідженню граничних екзистенційних станів страху, відчаю, страждання та спричинених ними феноменів рутинності, абсурдності, надії у їхньому емоційно-психологічному та філософсько-антропологічному значеннях. Проведено порівняльний аналіз релігійного та атеїстичного напрямків екзистенціалізму на прикладі дослідження їхніми представниками феномену надії та запропонованими шляхами подолання відчаю та відношення до детермінованої долі.

Розглянуто погляди мислителів, що мали безпосередній досвід подолання граничних екзистенційних випробувань та переймалися проблемами загрози ядерного знищення людства (Г. Андерс, В. Франкл, К. Льюїс). Прослідковано основні тенденції щодо філософських висновків та практичних порад щодо збереження власного існування та людства взагалі.

У висновках, виведена актуальна для українського та світового суспільства в умовах війни властивість рутинної життєтворчості (так званих простих і звичних людських занять) бути не лише метою, а й засобом для виживання у часи екзистенційних випробувань. Як проміжний методологічний висновок відмічено умовність розділення філософії екзистенціалізму на релігійний та атеїстичний напрями.

Ключові слова: суспільство в умовах війни, рутинність, страх смерті, життєтворчість, екзистенція, надія.

Викладення основного матеріалу. Сучасні практики життєтворчості, як у глокальних так і у глобальних контекстах зазнають динамічних соціокультурних впливів, але більшість таких моделі переважно статичні, та визначаються принципом раціональної доцільності та здоровим глуздом, мають широкі модули для самореалізації в інформаційному суспільстві. Варто зазначити, що парадокс сучасного суспільства полягає в тому, що воно водночас є суспільством знань – з його необмеженими можливостями для життєтворчості, – та суспільством ризику, визначення якого, сформулював У. Бек [1]. До 24 лютого 2022 року наслідки глокальних гібридних воєн, фінансових криз та світових пандемій, у сприйнятті пересічного громадянина якщо й вказували на цілком реальну небезпеку в найближчому майбутньому, то все ж таки не до кінця тотальну й невідворотну, ризики вбачалися глобальними, але у сподіваннях наших не до кінця персоналізованими. Події після повномасштабного вторгнення рф в Україну знаменували перехід до нового (або,

ймовірніше, повернення до занадто старого) модусу існування – суспільство в умовах війни. І якщо більшість людства має час на усвідомлення цього переходу, то українське суспільство відразу приступило до здійснення аксіологічної ревізії у вимушених практиках життєтворчості. У зв'язку з чим у суспільній свідомості посилюється інтерес як до власного досвіду переживання війни, широкий емпіричний матеріал якого представлений у народній творчості, історичній пам'яті, документальних хроніках, епістолярній спадщині та філософській прозі українського народу, так і до загальносвітового досвіду здійснення життєтворчості в екстремальних умовах.

Саме тому вважаю за необхідне звернутися до широкого текстологічного матеріалу практик вимушеної життєтворчості, який набув критичного осмислення провідними філософами сучасності: Г. Андерса, К. Ясперса, Г.-О. Марселя та ін.

У своїй праці «Застарілість людини» (1956) австрійський філософ і прибічник антиядерного руху Гюнтер Андерс зазначив, що після подій у Хіросімі та Нагасакі людство досягло «кінця часів» (у 1990-х Ф. Фукуяма висловив схожу за змістом, але протилежну за настроєм концепцію «кінця історії» [2]), і єдине що нам залишається за умов непевності у завтрашньому дні – зробити так щоби для наших нащадків час кінця ніколи не настав [3, с. 9-13]. Як покоління, що може вважатися нащадками Андерса, можемо лише підтвердити що маємо майже ідентичні відчуття апокаліптичного плину часу.

Минуло кілька відносно мирних десятиліть після завершення Холодної війни і те що наївній більшості людства здавалося безглуздим ресентиментом, повернулося навіть не вдавшись до якого-небудь маскуванню. Ті самі моторошні гримаси ракетних бомбардувань та ядерного шантажу, набувши миттєвих швидкостей завдяки цифровим засобам масової інформації, безсоромно вишкірюються у відповідь на будь-який поступ (чи то воєнний, чи дипломатичний) визволителів України та всього демократичного світу. Архаїчні пострадянські недобитки, що концептуально (та й візуально), подібні до вікторіанського носферату, будучи не в змозі сягнути духовного виміру екзистенції, виробляють сублімат влади із диктатури та використовують «останній» аргумент глобального ядерного самогубства, уподібнюючись шекспірівському ревнивцю по відношенню до майбутнього, в якому для них не лишилося місця.

Переживши перші, найскладніші місяці повномасштабного вторгнення, українці усвідомили, що вороття до минулого життя і його ілюзій неможливе. Попри непоправні втрати життя триває, та саме воно, його непереборна природа вимагає від нас продовжувати приймати активну участь у власній життєтворчості, ба більше – вести боротьбу за власну екзистенцію.

Ще у 1932 році Карл Ясперс у своїй праці «Духовна ситуація часу» описав стан сучасної йому людини (залишався один рік до приходу націонал-соціалістів до влади у Німеччині) як жах перед безоднею, що розгортається, і від якої немає порятунку [4]. Слова Ясперса виявились пророчими – пройшло зовсім небагато часу і людство зіткнулося з подібним досвідом, у небаченій до того перспективі під час Другої Світової війни та гонитви ядерних озброєнь, що послідували після неї. Знання про руйнівний потенціал ядерної зброї піднесли градус екзистенційних переживань до нечуваних доти величин.

Згідно з К. Ясперсом, набуття екзистенції можливо лише через позарутинні переживання, в граничних умовах, через переживання досвіду страждання, боротьби та усвідомлення невідворотності смерті. Жоден пересічний українець, чи то знаходиться він безпосередньо у зоні бойових дій, чи то втретє на день чує повідомлення про загрозу ракетних обстрілів, не може отримати жодних гарантій що нинішній день не стане останнім. Життя за подібних обставин сповнене усіх вищеназваних умов необхідних для набуття

екзистенції, котрі не те щоби не можна вбудувати у рутину – плине час, сповнений смертельного ризику, і граничні умови стають рутинними. Звичне нам існування просідає, воно парадоксальним чином інвертується так, що знання про смерть та усвідомлення граничної ситуації призводить до байдужості. Людина зісковзує у напрямку протилежному страху смерті – до байдужості щодо власного існування [4]. І ця байдужість, хоча й служить певним психологічним захистом, але не найкращим чином корелює зі здатністю до активної життєтворчості.

Що може стати протидією існуванню у страху? Яким чином можна протидіяти екзистенційному «паралічу», і відновити здатність бачити сенс у власному існуванні-на-межі попри зникнення гарантій безпеки та горизонту планувань?

Ясперс пише: «Єдине, що залишається, – це «остання людська свобода» – здатність обирати власний підхід до існуючих обставин» [5, С. 10–11]. Також знаходимо тезу про те що у деяких випадках заспокоєння приносять розмисли про перехідний характер часу, і ці розмисли заспокоюють слабких духом при виникненні труднощів. Деякі очікуючи загибелі світу тримаються за свою переконаність у спогляданні сутнісного [4]. Тези цілком обґрунтовані, проте для людини, яка тут і зараз перебуває у стані справжнього екзистенційного випробування, поради щодо споглядання сутнісного та усвідомлення іманентної плинності часу, скоріш за все будуть здаватися порожнім філософуванням, не здатним принести конкретної нагальної допомоги. До подібного висновка, як нам видається, приходять А. Камю, закидаючи Ясперсу схильність до впадання у відчай та самоприниження, більш того до екзистенційного поразництва як своєї рідної методології, без послідовної лінії аргументації виводить із онтологічної поразки начебто доказ найвищої трансценденції і надлюдського сенсу [6, с. 30-32].

Також варто розглянути більш детально теоретичні розміркування ще одного представника релігійного екзистенціалізму та сучасника К. Ясперса – Габрієля-Оноре Марселя, який у своїй праці «Homo Viator» всебічно дослідив феномен «надії». Масмо сподівання, що саме ця розвідка може скласти теоретико-методологічне підґрунтя для загальноукраїнської стратегії оптимізації та вироблення ефективних шляхів конструктивної життєтворчості у часи екзистенційних випробувань.

Беззаперечна методологічна цінність дослідження полягає у тому, що попри свою релігійну самоідентифікацію, Г.-О. Марсель розглядає надію як філософсько-антропологічне явище, замість того щоби наслідувати суто теологічному трактуванню Августина Блаженного, що панувало у західній філософській традиції понад півтора тисячоліття. Надія за Марселем дається кожній конкретній людині як суб'єктивна сила та інструмент протидії розпачу та безпорадності у зіткненні зі здавалося б безальтернативним реаліями життя [7]. При цьому філософ відокремлює надію від сліпого оптимізму, як наївної, можливо спричиненої образою на світ та його обставини, віри в позитивний вихід завдяки втручанням вищої сили, притаманній релігійному світогляду. Надія за Марселем не залишається чимось сталим, проте виявляється динамічним феноменом, що змінюється у суспільній свідомості відповідно до трансформації життєвих викликів. Таке надособистісне бачення дає підстави співвіднести марселівську надію з певним відповідником з категорії юнгіанських архетипів, але таке порівняння виходить за межі даного дослідження. Важливо відмітити, що надія як екзистенційний феномен вже не виконує втішальної функції, тобто не обмежується суто емоційним сподіванням на яку-небудь (чи будь-яку) зміну ситуації на краще, вона набуває практичного значення через свій нерозривний зв'язок з метою. Тут буде доречною аналогія із механіки: мету можна уподібнити вектору прикладення сили, тоді як надія буде виступати величиною прикладеної сили. Також принцип надії-мети

можна проілюструвати життєстверджуючим віршем Л. Українки «*Contra spem spero!*» Рядками «*Я на гору круту крем'яну/ Буду камінь важкий підіймать/ І, несучи вагу ту страшну, / Буду пісню веселу співать*» [8, с. 56], поетка стверджує не просто сподівання попри відчай, а дає обітницю активної дії.

Праці Г.-О. Марселя мають цінність для сучасного українця зокрема через те, що його філософські рефлексії здійснені на основі нарративних інтерв'ю та включають безпосередній досвід війни та окупаційного режиму на буття людини. Під час Першої світової війни Марсель працював керівником підрозділу Червоного Хреста, що займався передачею новин про поранених солдатів їхнім родинам. За його словами, тогочасне суспільство зазнавало надзвичайного напруження в умовах війни, і як реакція на цей стан виникало точне розуміння: всі можливі зусилля необхідно концентрувати на майбутньому визволенні [7, с. 8, 39]. Надія слугувала людям своєрідним полем, в якому кожна думка і кожна дія набувала магнітного заряду, направленою на найвищу мету. Чи варто зауважувати неабияку актуальність цього досвіду для сучасної України?

Примітно, що А. Камю, котрий на противагу Г.-О. Марселю вважається представником *атеїстичного* екзистенціалізму, розглядає явище надії крізь призму божественного і навіть порівнює екзистенційне мислення із християнським, як таке, що просякнуте величезною надією. У своєму літературознавчо-філософському есеї «Міф про Сізіфа» (розділ «Надія і абсурд у творчості Франца Кафки») А. Камю відзначає цінність творів «Процес», «Замок» та «Метаморфоза» через парадоксальне поєднання загального з конкретним, що оправдує «цей бридкий і приголомшливий світ, де навіть кроти покладаються на надію» [6, с. 105]. Кроти, вочевидь, слугують узагальненим образом осліплених, подібних до Едіпа, що позбавив себе зору, будучи не в спроможності прийняти власну страшну й невідворотну долю. Найбільшою надією автор називає ту, що дозволяє уникнути долі. Доля ж, виводиться як те, що найбільше пригнічує людину, на противагу щастю, яке, начебто, позбавлене глузду й сприймається радше як власна заслуга, аніж дарована вищими силами благодать. Попри, здавалося б, безнадійні та абсурдні поневіряння героїв, Кафка, на думку А. Камю, винаходить своєрідні екзистенційні ліки, «які змушують любити те, що нас гнітить, і породжують надію в безвихідному світі» [6, с. 100]. Такі ліки не зцілюють від екзистенційних страждань, але дозволяють сприймати їх як дещо буденне, як частину нормального життя. Землемір у «Замку» вже не має на меті потрапити у Замок. Проте, усвідомлюючи безглуздість своїх дій, він продовжує шукати шляхи до Замку, і через ці зусилля відшукує благодать. Цим проголошується чи не найактуальніший принцип життєтворчості за часів граничних умов існування та рутинної безнадії: продовжувати докладати зусилля попри те, що задача видається нерозв'язною, а ворог – непереможним. Пригадуючи рядки Франкових «Каменярів», переконуємося, що класики української поезії, вже сформулювали цей висновок у більш зграбній та енергомисткій формі: «*Лунайте сю скалу! / Нехай ні жар, ні холод. / Не спинить вас! / Зносить і труд, і спрагу, й голод. / Бо вам призначено скалу сею розбить*» [9, с. 66 – 68].

Якщо у пошуку нових принципів та способів дій спиратися на досвід попередників, то цілком природною дослухатися до порад людини, яка на власному досвіді пережила граничні екзистенційні стани, аніж на такого собі оточеного комфортом, убезпеченого теоретика. Цілком актуальним досвідом, що його можливо перетворити якщо не на стратегію, то принаймні на тактику продуктивної життєтворчості, буде професійний доробок австрійського психолога Віктора Франкла. Виношуючи ідею свого *opus magnum* «Людина в пошуках справжнього сенсу», він пройшов крізь пекло нацистських концтаборів Терезієнштадт та Аушвіц. Головні тези цієї праці, не втрачають своєї терапевтичної

сили попри зашкалюючу останніми часами цитованість, ба більше – слугують рятівним кругом психологічної самопомогі у безжальному океані страждань, спричинених людиною для людини. Порівнявши емоційні стани та поведінку в'язнів, як тих, що загинули, так і тих, яким вдалося дочекатися звільнення, В. Франкл дійшов такого висновку: «В'язень, який втратив віру в майбутнє, – приречений. Із втратою віри в майбутнє він також втрачає свою духовну стійкість; він дозволяє собі занепасти та стає об'єктом духовного і фізичного розкладу» [10, с. 88]. Щодо себе, В. Франкл зазначав, що не впасти у відчай йому допомогла мета у будь-що написати задуману книгу. Навіть у період сильної хвороби, що у концтаборі майже рівноцінно смерті (не здатних працювати одразу страчували), психолог знаходив сили робити нотатки. Отже, для подолання граничного стану, надія на майбутнє має супроводжуватись зусиллями на досягнення мети. Такі зусилля не обов'язково мають бути напряму пов'язані з боротьбою проти основного чинника негараздів. Це можуть бути дрібні, майже непомітні кроки, не обов'язково навіть помітні у матеріальному світі – внутрішня свідомо робота також є роботою у повному сенсі цього слова. Такі висновки, вистраждані за умов граничних тілесних та емоційних знущань, певною мірою співпадають із екзистенційною філософією К. Ясперса та Г.-О. Марселя.

На завершення приведемо роздуми Клайва Льюїса з есею «Життя в атомну добу». Льюїс, котрий хоч і не вважається філософом в академічному сенсі, але є напрочуд актуальним нашої епохи письменником та християнським мислителем, закликає не уподібнюватися отарі наляканих овець перед загрозою загибелі. Якщо знищення атомною бомбою неможливо уникнути, то навіть у такому разі, людству слід зібрати свій розум до купи та зайнятися притаманними нам простими та людськими справами. Краще молитися, працювати, навчати, читати, слухати музику, купати дітей, займатися спортом, спілкуватися з друзями, ніж дозволити «бомбам» захопити наш розум та провести відведений нам час в безпорадному заціпенінні. Ця думка не схожа на звичне християнське смирення перед злом. У своєму заклику К. Льюїс схожий радше на прогресивного гуманіста стоїчного штибу, який нагадує людям про їхню гідність та здатність самостійно обирати модус власного існування. Деякі його вислови навіть межують із мудрістю кініків. Смішно жалітися на те, що вчені винайшли ще одне знаряддя смерті, у той час коли ми маємо антисептики, без яких масово гинули наші предки. Під кінець своїх роздумів, К. Льюїс протиставляє дарвіністський матеріалістичний світогляд із його прагненням до виживання будь-якою ціною духовному світогляду, що тримається на законах любові та стриманості. Загибель вида або нації може бути спричинене саме прагнення вижити будь-якою ціною, проте врятувати цивілізацію можуть лише ті, хто дбає про дещо більше [11].

Підсумовуючи філософські доробки мислителів ХХ століття щодо екзистенційних станів у граничних умовах існування, можна виділити наступні тенденції по відношенню до життєтворчості окремої людини та суспільства. К. Ясперсом наголошено підвищена здатність до набуття справжньої екзистенції у граничних станах страждань та усвідомлення смертності. Цей підхід вимагає від особистості високої усвідомленості та високих навичок до саморефлексії через ризик зісковзнути у дві крайнощі: 1) заціпеніння від страху за власне життя або життя близьких, 2) байдужість щодо власного існування. Також існує сумнівна тенденція людського мислення знаходити в екзистенційних поразках та станах відчаю ознаки сакральної трансценденції та прихованого онтологічного сенсу. Проте, вважаю, що для деяких типів особистості, такий підхід може бути корисним для розширення границь власного світоуявлення. Г.-О. Марсель виводить надію, як динамічний філософсько-антропологічний феномен та суттєву силу для протидії відчаю та екзистенційному «морозу». За А. Камю надія виражає стремління особистості уникнути детермінованої

лихої долі, а зміцнення від екзистенційних страждань полягає у набутті здатності сприймати їх як частину нормального життя. Порівнявши аргументацію Г.-О. Марселя та А. Камю щодо явища надії по відношенню до екзистенційного відчаю можна зробити висновок про відносність розділення екзистенціалізму на релігійний та атеїстичний напрями, адже заглиблюючись у дослідження їхні представники вдаються до аргументації протилежного напрямку.

Життєвий та професійний досвід В. Франкла дають незвичний погляд на явища рутинності та буденності, які в умовах екзистенційних випробувань немов змінюють полярність. Так, звичні повсякденні справи не пригнічують, а навпаки допомагають віднайти бажання та сили для виживання.

Висновки. Таким чином, здійснений у даному дослідженні порівняльний аналіз моделей життєтворчості, які пройшли верифікацію в умовах другої світової війни та ядерної загрози часів Холодної Війни, дозволяє зробити висновок, що військове вторгнення є екзистенційною трагедією у будь-яку добу. Особливо актуально й болюче це сприймається українцями, які переживають надзвичайно тяжкі часи випробування війною. У такі часи таких випробувань, життєтворчість може бути не лише метою, а й *засобом* виживання. Тож, саме зараз настав час прислухатися до екзистенційно насиченого заповіту людству від К. Льюїса – не варто забувати про людську гідність і кожному слід робити свою буденну, творчу або героїчну справу, не піддаючись руйнівному страху. Врешті решт, і у мирний час людське існування сповнене безлічі загроз, і кожна людина беззаперечно приречена зустріти власний кінець, але попри це маємо відкинути відчай та творити власне життя унікальним шляхом.

Список використаної літератури

1. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity / trans. from germ. by Ritter, M. London : Sage Publications, 1992. 264 p.
2. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York : Free Press publishing, 1992. 418 p.
3. Günther A. The Obsolescence of Man, Volume II: On the Destruction of Life in the Epoch of the Third Industrial Revolution / trans. from span. by Josep M. P. Valencia : Pre-Textos, 2011. 308 p. URL: <https://files.libcom.org/files/ObsolescenceofManVol%20IIGunther%20Anders.pdf>
4. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. Berlin : De Gruyter, 1979. 194 p.
5. Jaspers K. Philosophy of Existence / trans. from germ. by: Grabau R. F. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1971. 128 p.
6. Альбер К. Міф про Сізіфа / пер. з фр. Жупанський О. Київ : «Портфель», 2015. 105 с.
7. Марсель Г. Homo Viator. Пролегомени до метафізики надії / пер. з фр. Шовкун В. Київ : Університетське вид-во "Пульсари", 1999. 320 с.
8. Українка Л. Зібрання творів у 12 т. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 1. 446 с.
9. Франко І. Зібрання творів у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 1. 502 с.
10. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : КСД, 2016. 160 с.
11. Lewis C.S. Present Concerns: Essays / edited by Walter Hooper. New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1986. P. 73–80.

LIFE CREATIVITY OF THE PERSON IN THE TIME OF EXISTENTIAL TRIALS AGAINST THE BACKGROUND OF THE FULL-SCALE INVASION OF THE RF IN UKRAINE

Oleksii Vasyliiev

*Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda,
Faculty of History and Law, Department of Philosophy
Valentinivska Str., 2, 61168, Kharkiv, Ukraine*

The article is devoted to identifying the features of the construction of models of life creativity in wartime, the analysis is carried out on modern empirical material. The full-scale invasion of the RF into Ukraine forced our society to exist in conditions of war. Life under such circumstances is full of all the conditions necessary for the acquisition of existence, its irresistible nature requires us to continue to take an active part in our own life creation. But conscious life-creating activity is complicated by destructive states, such as fear, despair, indifference, and therefore requires getting rid of these states with the help of a kind of existential "medicine".

The article analyzes the works of existentialist philosophers (K. Jaspers, G.-O. Marcel, A. Camus), devoted to the definition and research of the extreme existential states of fear, despair, suffering and the phenomena of routineness, absurdity, and hope caused by them in their emotional and psychological and philosophical and anthropological meanings. A comparative analysis of the religious and atheistic directions of existentialism was carried out on the example of their representatives' study of the phenomenon of hope and proposed ways of overcoming despair and relation to a deterministic fate.

The views of thinkers who had direct experience of overcoming extreme existential challenges and were concerned with the threat of nuclear annihilation of humanity (G. Anders, V. Frankl, K. Lewis) were considered. The main trends regarding philosophical conclusions and practical advice regarding the preservation of one's own existence and humanity in general have been traced.

In the conclusions, the property of routine life-creating (so-called simple and usual human occupations) that is relevant for Ukrainian and world society in the conditions of war, becoming not only a goal, but also a means for survival in times of existential trials, is deduced. As an intermediate methodological conclusion, the convention of dividing the philosophy of existentialism into religious and atheistic directions is noted.

Key words: society in conditions of war, routine, fear of death, creativity, existence, hope.